

Stemrecht, stemplicht, opkomstplicht: inleiding tot het debat

Arend Lijphart

ABSTRACT

Compulsory voting was abolished in the Netherlands in 1970 without a thorough debate about the likely consequences. On several occasions, I have recommended its retention in countries that have it and its introduction in countries that do not have it. Compulsory voting has a positive effect on turnout and is a guarantee for equal electoral participation by different groups in society. However, the debate is far from closed. In particular, the relationship between compulsory voting and type of democracy (majoritarian vs consensus democracy, majoritarian vs proportional electoral systems) requires further research.

KEYWORDS: compulsory voting, turnout, electoral participation, electoral systems, types of democracy

1. Inleiding

In 1970 is de afschaffing van de opkomstplicht in Nederland met grote meerderheid (91 stemmen voor en slechts 15 tegen) door de Tweede Kamer aangenomen (Irwin, 1974: 293). Het voornaamste argument was dat de burgers als 'politieke volwassenen' moesten worden behandeld en dat de verplichting om op te komen bij verkiezingen niet meer nodig was. De beslissing was weliswaar niet unaniem, maar weinig controversieel. Er is zeker geen sprake geweest van een groot nationaal debat over deze kwestie (zie verder de bijdrage van Irwin en Van Holsteyn aan dit nummer).

Wellicht had een dergelijk debat wel plaatsgevonden als men had geweten hoe sterk de opkomst zou dalen, vooral bij de verkiezingen van de Provinciale Staten en de gemeenteraadsverkiezingen, na de afschaffing van de opkomstplicht (vgl.

Andeweg & Irwin, 2002: 74-76). Hadden de leden van de Tweede Kamer dit kunnen voorzien? En hadden politicologen hun op de waarschijnlijkheid ervan moeten en kunnen wijzen? Er bestond tenslotte al literatuur over dit onderwerp, zij het dat deze dateerde van voor de Tweede Wereldoorlog. Zo lieten de vergelijkende studies van Harold F. Gosnell en Herbert Tingsten, gepubliceerd in 1930 respectievelijk 1937, er geen enkele twijfel over bestaan hoe groot het effect van de opkomstplicht op de participatie bij verkiezingen was. Recente literatuur was aan de vooravond van de besluitvorming over de afschaffing evenwel niet beschikbaar. En de tweede golf van belangrijke vergelijkende studies, bijvoorbeeld G. Bingham Powell, Jr. (1980, 1986), Robert W. Jackman (1987), Wolfgang Hirczy (1994) en Mark N. Franklin (1996), zou pas ruim na 1970 op gang komen.

In 1970 woonde ik in Nederland en was ik als politicoloog verbonden aan de Leidse universiteit. Ik herinner me dat ik de afschaffing van de opkomstplicht steunde, hoewel zonder groot enthousiasme en ook zonder aan deze kwestie veel aandacht te schenken. Ik kende de boeken van Gosnell en Tingsten niet, hoewel ik als student aan het Principia College in Illinois van 1955 tot 1958 bevriend was geweest met John Gosnell, de zoon van Harold Gosnell, en me daarom meer in het werk van vader Gosnell had moeten verdiepen!

Mijn belangstelling voor dit onderwerp werd eigenlijk pas gewekt in 1994, toen ik werd uitgenodigd om deel te nemen aan een conferentie in Nijmegen ter gelegenheid van de 25e verjaardag van de vakgroep politicologie. Het thema was 'Civic Politics and Civil Society'. Een van de vragen die de organisatoren opwierpen was: gezien het lage niveau van politieke participatie in de meeste democratische staten, kan participatie in maatschappelijke organisaties als een nuttige aanvulling op, en misschien zelfs als substituut voor politieke participatie dienen? Mijn antwoord was dat politieke en maatschappelijke participatie elkaar goed kunnen complementeren, maar dat maatschappelijke participatie niet de functie van politieke participatie kan en mag overnemen. In het bijzonder, zo betoogde ik, kan de meest fundamentele vorm van politieke participatie, namelijk participatie bij verkiezingen, nooit door andere vormen van participatie worden vervangen. Verder nadenkend over de vraag hoe een hoge opkomst bij verkiezingen kan worden gestimuleerd, kwam ik tot de conclusie, gebaseerd op de toen beschikbare onderzoeksresultaten, dat de opkomstplicht in dit verband de meest effectieve methode was. Mijn praktisch advies was om de opkomstplicht in te stellen in alle democratische staten waar deze nog niet bestond, te handhaven waar hij wel bestond, zoals in België, en opnieuw in te stellen in Nederland (Lijphart, 1995). Dit argument is tevens het centrale thema geworden van mijn presidentiële rede bij het jaarlijkse congres van de American Political Science Association in 1996 (zie Lijphart, 1997).

Ik sta nog steeds achter deze aanbeveling. Mijns inziens is meer dan voldoende bekend over het effect van de opkomstplicht om een positief advies te (blijven) rechtvaardigen. De twee belangrijkste gegevens zijn dat de opkomstplicht de participatie bij verkiezingen sterk stimuleert en dat dit in het bijzonder geldt voor de zogenaamde 'second-order' verkiezingen: provinciale en gemeentelijke verkiezingen alsmede de verkiezingen voor het Europese Parlement; in feite dus alle verkiezingen behalve nationale parlaments- en presidentsverkiezingen. Hiermee zijn echter lang niet alle vragen definitief beantwoord. In de eerste plaats heb ik het tot dusver gemakshalve alleen gehad over 'opkomstplicht' en niet over 'stemplicht'. Welke van deze twee is het meest effectief en welke plicht is het meest aan te bevelen? Dezelfde twee vragen moeten ook worden gesteld met betrekking tot de sancties die op niet-opkomen en niet-stemmen staan. Voorts: zijn er ook nadelen aan een hoge opkomst verbonden? Is het democratisch om aan participatie bij verkiezingen – een essentieel democratisch recht – ook een verplichting te koppelen? Een heel andere vraag is hoe we kunnen verklaren dat deze verplichting in sommige democratische landen wel maar in andere niet bestaat.

2. Stemplicht of opkomstplicht?

In Nederland hield de opkomstplicht enkel en alleen in dat de burgers zich moesten melden bij het stembureau. Er bestond geen verdere verplichting om te stemmen en men was zelfs niet verplicht een stembiljet aan te nemen. In België is volgens artikel 63 van de grondwet de stemming 'verplicht en geheim'. Artikel 143 van het algemeen kieswetboek maakt voorts duidelijk dat de kiezers verplicht zijn om een stembiljet aan te nemen en hiermee naar het stemhokje te gaan, waar zij uiteraard blanco kunnen stemmen of het stembiljet ongeldig maken, zodat uiteindelijk een geldige stem nooit kan worden afgedwongen. Een dergelijke verplichting bestaat ook in Australië. Bij mijn weten bestaan er echter geen systematische gegevens over de precieze vorm van de verplichting in andere landen met stem- of opkomstplicht – en ook geen analyses of stemplicht dan wel opkomstplicht effectiever is in het stimuleren van participatie bij verkiezingen. Indien er weinig of geen verschil zou blijken te zijn, dan lijkt de minder verreikende opkomstplicht de voorkeur te verdienen.

Nauw hiermee verbonden zijn de kwesties van de straf die op het niet nakomen van de verplichting staat en of die straf metterdaad wordt opgelegd. De voorlopige conclusies lijken te zijn dat dreigen met een vrij geringe boete, zoals in België, Australië en vroeger in Nederland, voldoende is om een hoge participatie te waarborgen en dat het niet nodig is om veel van de overtreders te beboeten. Het

voorbeeld van Venezuela, waar de formele verplichting in 1993 bleef bestaan maar alle sancties werden afgeschaft en de participatie sterk terugliep, wordt vaak aangehaald om aan te tonen dat het afschaffen van sancties in de praktijk gelijkstaat met afschaffing van de verplichting zelf. Ook hierover zijn er echter, voor zover ik weet, geen systematische gegevens en analyses.

3. Voordelen en nadelen van een hoge opkomst

Over de wenselijkheid van een hoge opkomst bestaat weinig onenigheid. In de eerste plaats is vrijwel iedereen het erover eens dat het algemeen kiesrecht een essentiële eigenschap is van de democratie en dat een krachtige democratie alleen kan bestaan als de burgers zich betrokken voelen bij het politieke gebeuren en metterdaad gebruikmaken van hun kiesrecht. Een lage opkomst daarentegen, vooral als die beneden de 50 procent ligt, betekent een ernstig probleem voor de democratie. Kunnen we nog steeds van democratie – een “government by the people” in de woorden van Abraham Lincoln – spreken als de meerderheid van de burgers verkiest om *niet* mee te doen?

Een tweede voordeel van hoge opkomst is dat er geen grote verschillen kunnen optreden in de opkomst door verschillende groepen in de samenleving, dat wil zeggen dat deze groepen redelijk evenredig vertegenwoordigd worden. Bij een lage opkomst is de kans groot dat leden van bepaalde groepen in grotere aantallen opkomen dan deze van andere groepen, wat een oververtegenwoordiging enerzijds en ondervertegenwoordiging anderzijds oplevert. In mijn toespraak tot de American Political Science Association in 1996 heb ik er de nadruk op gelegd dat deze over- en ondervertegenwoordiging in het bijzonder bedenkelijk is, omdat toch al bestaande klassenverschillen erdoor nog verder vergroot worden: welgestelde burgers komen meer op dan minder welgestelden; zij zijn daarom oververtegenwoordigd; hun belangen worden beter behartigd; en hun (conservatieve) partijen worden bevoordeeld. Het baanbrekende artikel van Irwin (1974: 299) levert zeer duidelijke gegevens op over de verschillen in opkomst tussen burgers van hogere en lagere sociaaleconomische klassen (gemeten aan de hand van hun verschillende opleidingsniveaus); Sidney Verba, Norman H. Nie en Jae-on Kim (1978: 7) maakten hiervan een grafiek die dit verband verder verduidelijkt. Vooral interessant is niet alleen dat de opkomst in 1970, *zonder* opkomstplicht, geleidelijk oploopt van gemiddeld 69 procent voor de laagste groepen tot 87 procent voor de hoogste groep, maar ook dat in 1967, *met* opkomstplicht en een gemiddelde opkomst boven de 90 procent, dezelfde tendens nog steeds enigermate aanwezig is.

In dezelfde toespraak citeerde ik reeksen andere onderzoeksresultaten, die vrijwel unaniem wijzen op de ongelijkheid in opkomst door en vertegenwoordiging van hogere en lagere klassen. Een recent themanummer van *Electoral Studies* zet echter vraagtekens achter deze conclusie. De redacteurs vatten de resultaten van de zeven artikelen in dit nummer als volgt samen: “The main finding of this volume is that turnout does not matter a great deal, no matter what method, dataset or period of time the authors apply. The various contributions each demonstrate that overall effects are minimal. Where they can be observed, they do not point in the originally expected direction that low turnout harms left-of-centre parties. We can conclude that one of the main worries about low turnout expressed by Lijphart (1997) among others is not borne out in empirical analysis” (Lutz & Marsh, 2007: 544). Omdat de tegenstelling tussen deze conclusie en eerdere onderzoeksresultaten zo groot is, lijkt verder onderzoek geboden. Het laatste woord over deze kwestie is nog lang niet gezegd.

Klassenverschillen in opkomst en vertegenwoordiging zijn natuurlijk niet de enige soort verschillen die zich bij lage opkomst kunnen voordoen. Er zijn bijvoorbeeld ook duidelijke verschillen tussen leeftijdsgroepen: oudere kiezers stemmen meestal in grotere aantallen dan jongere (Wattenberg, 2008). En zelfs als bewezen kan worden dat sommige, of zelfs de meeste, van deze verschillen weinig uitmaken, dan blijft de conclusie standhouden dat een hoge opkomst de enige manier is om een grote mate van gelijkheid of evenredigheid te *garanderen*. Bovendien, zelfs als een hoge opkomst in dit opzicht geen groot voordeel is, kan deze zeker niet als een nadeel beschouwd worden.

Een laatste voordeel van hoge opkomst, waarover zo goed als geen verschil van mening bestaat, is dat participatie bij verkiezingen de belangstelling voor en participatie in andere vormen van politieke activiteiten kan stimuleren. Al in 1964 namen Bernard Berelson en Gary A. Steiner de volgende stelling op in hun inventaris van op dit punt relevante wetenschappelijke bevindingen: “People who participate in politics in one way are likely to do so in another”.

Er is echter toch één nadeel dat soms genoemd wordt, namelijk een hoge opkomst die veroorzaakt wordt door een ernstige politieke en/of sociaaleconomische crisis. Voor politicologen die dit probleem benadrukken – van Tingsten (1937: 225) tot Seymour Martin Lipset (1960:140-52, 218-219) – speelt hierbij het schrikwekkende voorbeeld van de laatste verkiezingen in de Weimar Republiek een grote rol. De vrees is dat veel politiek ongeïnteresseerde burgers, die eerder niet gestemd hebben, plotseling wel naar de stembus gaan en op radicale en antidemocratische partijen stemmen. Naar mijn weten is echter nooit systematisch uitgezocht of het bekende geval van Duitsland circa 1930 past in een meer algemeen patroon. In

ieder geval kan dit probleem niet als een nadeel van de opkomstplicht beschouwd worden. Het doel van de opkomstplicht is immers een *stabiel* hoge opkomst, niet plotse stijgingen in de opkomst.

4. Argumenten pro en contra stemplicht of opkomstplicht

Wanneer ik de wenselijkheid van de opkomst- of stemplicht te berde breng in gesprekken met mensen die over dit onderwerp niet eerder nagedacht hebben, is hun reactie vrijwel unaniem negatief: stemmen mag enkel en alleen een recht zijn en verplicht stemmen is een ondemocratische aantasting van de individuele vrijheid. De meesten zijn echter wel gevoelig voor mijn (tegen)argumenten. Het allereerste tegenargument is dat burgers in democratische landen verplicht zijn om in het algemeen belang een groot aantal andere daden te verrichten, zoals belasting betalen, militaire dienstplicht, zitting nemen in jury's, leerplicht, waarvan de meeste de individuele vrijheid veel sterker beknotten.

In de tweede plaats, zelfs als er formeel een 'stemplicht' bestaat, kunnen burgers aan deze verplichting ontkomen door blanco of ongeldig te stemmen. Stemplicht houdt in feite weinig meer in dan opkomstplicht. Toch is het voordeel van de opkomstplicht dat het volledig duidelijk is dat aperte tegenstanders van verplicht stemmen het recht hebben om expliciet te weigeren eraan deel te nemen. Om deze reden geef ik de voorkeur aan de opkomstplicht, ongeveer in de vorm die voor 1970 in Nederland bestond. De ervaring met de Nederlandse opkomstplicht bewijst bovendien dat, hoewel veel mensen spontaan zeggen dat ze het recht willen hebben om *niet* te stemmen, bijna niemand, eenmaal bij het stembureau gearriveerd, van dat recht gebruik maakte en weigerde om een stembiljet aan te nemen en in te vullen.

Een algemeen-theoretisch argument voor verplicht stemmen is af te leiden uit de rational-choice theorie. De collectieve actie van deelnemen aan verkiezingen is noodzakelijk om een democratisch bestuur tot stand te brengen, maar voor de individuele burger is bijna geen objectief nut verbonden aan het uitbrengen van zijn of haar stem. Niet stemmen is daarom een vorm van *free riding*, dat wil zeggen profiteren van wat andere burgers doen zonder er zelf aan mee te doen. De algemene remedie die de rational-choice theorie voor *free riding* voorschrijft is om dit gedrag te verbieden. Voor participatie bij verkiezingen betekent dit dat stemmen verplicht moet worden – en volgens de logica van dit argument liever in de vorm van stemplicht dan van opkomstplicht, want burgers die wel opkomen maar niet stemmen kunnen in zekere zin nog steeds als *free riders* worden beschouwd.

Een tweede algemeen-theoretische redenering die uitmondt in een aanbeveling tot de instelling van een opkomstplicht is te vinden bij Verba, Nie en Kim (1978: 6). Zij vragen zich of hoe het democratisch gelijkheidsprincipe bij verkiezingen het best te realiseren is en concluderen dat hiervoor regels voor zowel een maximum (een ‘ceiling’) als een minimum (een ‘floor’) nodig zijn: “Each citizen is allowed one and only one vote, thereby removing any differences among citizens in their amount of influence over the electoral outcome. Such a ceiling goes a long way toward equalizing political participation, but it does not eliminate the possibility that citizens will differ in their use of the franchise. Turnout is usually related to socioeconomic status. Thus it may be necessary to place a floor under political activity as well, *to make it compulsory*” (cursivering A.L.).

Een praktisch voordeel van verplicht opkomen dat vaak genoemd wordt, zelfs al door Gosnell (1930), is dat verkiezingscampagnes zich de moeite en vooral ook de kosten kunnen besparen om de kiezers te stimuleren om naar de stembus te gaan. Hierdoor kan de rol die geld bij verkiezingen speelt worden teruggedrongen. Gosnell (1930: 185) betoogt dat “elections are therefore less costly, more honest, and more representative”. De logica lijkt sterk, maar mij is geen onderzoek bekend dat systematisch onderzoekt of deze stelling empirisch klopt.

Ten slotte kom ik terug op het fundamentele punt dat ik in het begin van deze inleiding heb benadrukt: als een stabiel hoge opkomst wenselijk is, dan is de opkomst- of stemplicht, die een hoge opkomst immers zo goed als garandeert, ook wenselijk. Dit verband is duidelijk bewezen. De enige vragen die nog overblijven zijn hoe groot precies het effect van deze verplichting is en of de vorm van de verplichting en de sancties op het niet nakomen ervan dit effect in belangrijke mate beïnvloeden.

5. Welke landen kennen de opkomst- of stemplicht?

Het is betrekkelijk eenvoudig om een lijstje te maken van de democratische staten waarin een opkomst- of stemplicht bestaat. Minder gemakkelijk is het om een verband te ontwaren tussen deze verplichting en verschillende soorten democratie. Een hypothese die ik plausibel vind, is dat er in dit opzicht een verschil kan bestaan tussen meerderheids- en consensusdemocratieën. Zuivere meerderheidsdemocratieën worden gekenmerkt door tweepartijstelsels, regeringen gevormd door de meerderheidspartij, meerderheidskiestelsels (districtenstelsels), politieke machtige regeringen en zwakke parlementen, en pluralistische pressiegroepen. Zuivere consensusdemocratieën daarentegen worden gekenmerkt door veelpartij-

enstelsels, coalitie-kabinetten, evenredige vertegenwoordiging, een machtsbalans tussen regering en parlement, en corporatistische pressiegroepen. Deze vijf contrasterende eigenschappen vormen de eerste dimensie van het verschil tussen de twee soorten democratie; de tweede dimensie, die te maken heeft met het verschil tussen federale en unitaire staten, is in dit verband niet relevant. In de praktijk zijn er slechts enkele landen die zich dicht bij de zuivere vorm van consensus- of van meerderheidsdemocratie bevinden: de meeste landen liggen tussen de twee polen in. In mijn vergelijkende studie van 36 democratische landen in de periode 1971-96 heeft, kwantitatief uitgedrukt, Zwitserland de hoogste score voor consensusdemocratie (+1,87) en Jamaica de laagste (-1,83). De gemiddelde score is 0,00 en 20 landen hebben scores hoger dan 0,00 and 16 lager dan 0,00 (Lijphart, 1999: 312).

Mijn hypothese is dat de opkomst- of stemplicht beter past bij de consensusdemocratie dan bij de meerderheidsdemocratie. Evenredige vertegenwoordiging is namelijk een fundamentele eigenschap van de consensusdemocratie, niet alleen als een formule voor het vertalen van stemmen in zetels maar ook met de fundamentele doelstelling om de vertegenwoordigers van de verschillende groeperingen in de samenleving evenredig gewicht te geven in de politieke besluitvorming. Die evenredigheid kan alleen gegarandeerd worden door een hoge opkomst – en voor een hoge opkomst is opkomst- of stemplicht nodig. In Nederland zijn de evenredige vertegenwoordiging en stemplicht/opkomstplicht bijna gelijktijdig ingesteld en het argument dat de twee logisch met elkaar verbonden waren, speelde daarbij een rol.

Empirisch blijkt mijn hypothese echter zeer zwak te zijn. Van de 7 landen die in de jaren tussen 1971 en 1996 stem- of opkomstplicht kenden, bevinden zich er 4 (Australië, Costa Rica, Griekenland en Venezuela) aan de kant van de meerderheidsdemocratie met scores lager dan 0,00 en slechts 3 aan de kant van de consensusdemocratie (België, Italië en Luxemburg). De gemiddelde score voor de 7 landen is echter wel positief: +0,13, vergeleken met een gemiddelde score van -0,02 voor de 29 landen zonder opkomst- of stemplicht. Dit verschil is echter minimaal en weinig indrukwekkend.

Wel blijkt er een duidelijk verband te zijn met het kiesstelsel van evenredige vertegenwoordiging. Van de 7 landen met stem- of opkomst plicht in de periode van 1971 tot 1996 werden de parlementen van 6 landen met evenredige vertegenwoordiging en slechts één (Australië) met een districtenstelsel gekozen, vergeleken met een vrijwel gelijke verhouding van 15 tot 13 in de landen zonder opkomst- of stemplicht. Ik laat Japan dan buiten beschouwing omdat het Japanse kiesstelsel een tussenvorm was. Bovendien wordt het Huis van Afgevaardigden in Australië wel met een districtenstelsel gekozen, maar de bijna zo machtige Senaat met even-

redige vertegenwoordiging. Australië is dus geen heel duidelijk uitzonderingsgeval. Aan de andere kant is het natuurlijk wel zo dat de meeste landen met evenredige vertegenwoordiging geen opkomst- of stemplicht kennen.

6. Slotopmerking

Om het verband tussen opkomst- of stemplicht enerzijds en soorten democratie en/of belangrijke democratische regels en instellingen anderzijds nader uit te zoeken is het waarschijnlijk nodig om in individuele gevallen te onderzoeken welke beweegredenen hebben geleid tot het instellen van de verplichting om te participeren. Het is wellicht ook verhelderend om gevallen van de afschaffing van deze verplichting en gevallen waar opkomst- of stemplicht ernstig overwogen maar uiteindelijk niet aangenomen is, bij dit onderzoek te betrekken. Over deze kwestie is echter niet alleen het laatste woord, maar zelfs het eerste woord nog niet of nauwelijks gezegd.

Bibliografie

- Andeweg, R.B. & Irwin, G.A. (2002). *Government and Politics of the Netherlands*. New York: Palgrave.
- Berelson, B. & Steiner, G.A. (1964). *Human Behavior: An Inventory of Scientific Findings*. New York: Harcourt: Brace.
- Franklin, M.N. (1996). Electoral participation. In L. LeDuc, R. G. Niemi & P. Norris (Eds.), *Comparing Democracies: Elections and Voting in Global Perspective* (pp. 216-235). Thousand Oaks: Sage.
- Gosnell, H.F. (1930). *Why Europe Votes*. Chicago: University of Chicago Press.
- Hirczy, W. (1994). The Impact of Mandatory Voting Laws on Turnout: A Quasi-Experimental Approach. *Electoral Studies*, 13 (1), 64-76.
- Irwin, G.A. (1974). Compulsory Voting Legislation: Impact on Voter Turnout in the Netherlands. *Comparative Political Studies*, 7 (3), 292-315.
- Jackman, R.W. (1987). Political Institutions and Turnout in the Industrial Democracies. *American Political Science Review*, 81 (2), 405-423.
- Lijphart, A. (1995). Civic Politics and Democratic Institutions: A Plea for the (Re-)Introduction of Compulsory Voting. In M.L.J. Wissenburg (Ed.), *Civic Politics and Civil Society: Proceedings* (pp. 13-28). Nijmegen: University of Nijmegen.
- Lijphart, A. (1997). Unequal Participation: Democracy's Unresolved Dilemma, *American Political Science Review*, 91 (1), 1-14.

- Lijphart, A. (1999). *Patterns of Democracy: Government Forms and Performance in Thirty-Six Countries*. New Haven: Yale University Press.
- Lipset, S.M. (1960). *Political Man: The Social Bases of Politics*. Garden City, N.Y.: Doubleday.
- Lutz, G. & Marsh, M. (2007). Introduction: Consequences of Low Turnout. *Electoral Studies*, 26 (3), 539-547.
- Powell, G.B., Jr. (1980). Voting Turnout in Thirty Democracies: Partisan, Legal, and Socio-Economic Influences. In R. Rose (Ed.), *Electoral Participation: A Comparative Analysis* (pp. 5-34). Beverly Hills: Sage.
- Powell, G.B., Jr. (1986). American Voter Turnout in Comparative Perspective. *American Political Science Review*, 80 (1), 17-43.
- Tingsten, H. (1937). *Political Behavior: Studies in Election Statistics*. London: P.S. King & Son.
- Verba, S., Nie, N.H. & Kim, J. (1978). *Participation and Political Equality: A Seven-Nation Comparison*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Wattenberg, M.P. (2008). *Is Voting for Young People?* New York: Pearson, Longman.